

Петро Дениско

*ДЕНИСКО Петро Васильович — аспірант кафедри культурології
Національного університету «Києво-Могилянська академія». Сфера
наукових інтересів — семіотика.*

ОБМЕЖЕНІСТЬ ДИХОТОМІЇ ПРОЗОРИСТЬ — НЕПРОЗОРИСТЬ ЗНАКІВ

Прозорість/непрозорість знаків є однією з традиційних семіотичних проблем, що виникла ще на початку ХХ сторіччя завдяки дослідженням Едмунда Гусерля. В сучасних умовах ретельне дослідження цієї проблеми набуває особливої значущості, оскільки статус знаків в інформаційному (постіндустріальному) суспільстві неймовірно зростає і набуває ознак винятковості, не випадково сучасне суспільство нерідко називають «суспільством знаків». Внаслідок таких обставин прискіпливе вивчення умов конституювання знакової прозорості та непрозорості, їхніх особливостей та форм неминуче опиняється у фокусі уваги семіотиків (передовсім спеціалістів у сфері семіотики культури), бо прозорість та непрозорість є вельми типовими ситуаціями при сприйнятті та інтерпретації знаків.

Окрім Е.Гусерля [4], безпосередньо проблемою знакової прозорості та непрозорості займалися А.Богуславський [15], Р.Зубер [19], Ж.-П.Сартр [7], Ю.Степанов [8, с.676] та Ц.Тодоров [9; 10]. Проте якщо спробувати врахувати всіх, хто так чи інакше міркував на тему прозорості чи непрозорості значення або референта (як двох різних форм знакової прозорості/непрозорості), то перелік імен вибудується досить значний. Проблема ж криється у тому, що протягом історії семіотики ХХ сторіччя прозорість та непрозорість знаків досить жорстко протиставлялися одна одній. Тобто ті, хто займався цим, вважали, що коли ми концентруємо увагу на означникові, то означуване елімінується, а коли на означуваному — то елімінується означник (те ж саме стосується прозорості/непрозорості стосунків знаку й референта). Одна з причин такого суворого протиставлення — це, ймовірно, надзвичайно поширене ототожнення механізму знакової прозорості/непрозорості з націленістю (інтенціональністю) людського сприйняття та психічних актів. Ми піддаємо сумніву таке визначення вказаного механізму. Як тільки прозорість/непрозорість знаків виявляються ефектами інтерпретації, яку здійснює суб'єкт у конкретних обставинах, тоді слід визнати, що прозорість та непрозорість лише в окремих випадках є свідомими та умисними актами. Нерідко в конституюванні знакової прозорості та непрозорості беруть участь різні контекстуальні фактори, що й знаменує неможливість у таких ситуаціях редукувати прозорість та непрозорість до свідомої націленості нашої уваги.

Отже мета статті полягає у тому, щоб вказати на обмеженість дихотомії прозорість/непрозорість знаків, її непридатність для аналізу низки різноманітних знакових феноменів.

Підхід до прозорості/непрозорості знаків як до продукту процесу інтерпретації дає змогу нам зрозуміти те, що фокусування на планові виразу нерідко зовсім не передбачає цілковитого усунення плану змісту, так само як і зосередження на самому знакові не обов'язково тягне за собою повну елімінацію референції. А історія семіотики та інших наук буквально переповнена міркуваннями щодо неспівмірності концентрування на означникові та означуваному, знакові та референтові. Вельми зразковий пафос наполягання на неспівмірності у сфері сприйняття можна знайти у Пола Феєрабенда, котрий вважав, що «при різних системах класифікації (різних «психічних установках») наш перцептивний апарат здатен створювати наскільки різні перцептивні об'єкти, що їх важко порівнювати. Безпосередня оцінка неможлива. Ми можемо порівнювати дві позиції у *пам'яті*, але *не* в момент концентрації уваги на *одному й тому ж малюнкові*» (курсив П.Феєрабенда. — П.Д.) [12, с.375]. Приклад такої перцептивної неспівмірності П.Феєрабенд запозичив з роботи «Мистецтво та ілюзія» Е.Г.Гомбріха: так, дивлячись на живописну картину, ми бачимо або мазки пензля (з близької відстані), або об'ємні фігури (відійшовши дещо від самої картини), проте утримати у полі зору одночасно обидва образи неможливо [12, с.375].

Важко не погодитися із зазначеним прикладом. Така неспівмірність справді є релевантною для окремих ситуацій знакової непрозорості, де приміром, формальний план потрапляє у фокус уваги суб'єкта, а семантичний план елімінується. Але слід наголосити, що така релевантність неспівмірності має *обмежений* характер, оскільки прийнятна лише до *окремих* комунікативних ситуацій (випадок із живописною картиною є однією з таких ситуацій).

Сприйняття живого мовлення повсякчас наводилося як один з найхарактерніших прикладів семантичної прозорості [6, с.383; 14, с.202-209], коли наша увага, ковзаючи крізь формальний план, концентрується на семантичному. Проте, як підтвердили дослідження, сприйняття і розпізнавання мовлення є «різносторонньою операцією» (*a manifold operation*), за висловом Коліна Чері [16, р.296], оскільки акустичне мовлення завжди здійснює *конкретний індивід*, а це змушує нас постійно розпізнавати позиції губів мовця, язика, гортані і т.д., а також динамічні зміни цих показників. Це означає, що неможливо цілком абстрагуватися від формального плану й особливо від його нижчих рівнів: свідоме концентрування уваги на плані змісту неодмінно розгортається на фоні несвідомого сприйняття особливостей плану виразу.

Подібна складність (у сенсі неминучості перетину кількох площин) властива й висуненню на передній план означника. Зосередження на плані виразу знакових феноменів чи особливостях субстанції плану виразу нерідко отримує результат у вигляді конституювання нового значення, відмінного від попереднього елімінованого. Саме так постійно трапляється внаслідок процесуальності семіозису, бо завдяки його динамічності на зміну елімінованому значенню одразу може прийти інше значення (чи кілька значень) і характерної для непрозорості значення затримки на плані виразу не відбувається. Проте існують й інші комунікативні ситуації, де концентрація на плані виразу фактично розгортається на тлі, так би мовити, семантичних відблисків, періодичного блимання смислу. Характерний приклад такої ситуації — комп'ютерний набір тексту (використання друкарських машинок нині швидко відходить у минуле). При наборі тексту ми в цілому абстрагуємося від плану змісту, проте нерідко помічаємо зроблені нами помилки, причому не тільки у щойно набраному тексті, а й у текстові-зразкові також, сягаючи таким чином і у сферу семантичного плану, бо порівняння правильного слова з помилковим неминуче тягне за собою диференційне значення. Це досить типовий випадок неможливості цілком абстрагуватися від плану змісту.

Якщо значення не є гомогенним і цілісним феноменом, що здатен конституюватися як цілісна одиниця (момент прозорості) чи не конституюватися (момент непрозорості, затемненості), тоді проблематизується сама можливість чистої прозорості та непрозорості значення знаків. Значення має низку компонентів, які утворюють складну, поліморфну і гетерогенну конфігурацію. При цьому в різних випадках і на різних етапах розгортання процесу семіозису на передній план виходять різні компоненти значення. Втрата чи провал одного компонента нерідко компенсується посиленням іншого: так, у щойно згаданому випадковій комп'ютерного набору тексту елімінація низки ключових компонентів значення закономірно приводить до зростання ролі диференційної складової значення, яка набуває за таких обставин першорядної ролі (І.Горелов, аналізуючи проблематику розриву плану виразу та плану змісту у друкарок, не звернув на це уваги — див. [3, с.61-63]. Перманентне здійснення під час набору операцій порівняння, які осцилюють фактично між трьома різними площинами (зразком, клавіатурою та текстом на дисплеї монітора), вбудовуючи їх у четверту площину — знання самої мови, лінгвістичний репертуар, стає можливим лише завдяки функціонуванню диференційного значення. Останнє діє не тільки у випадках тих чи інших помилкових дій, як ми вже вказали, а й при переході від одного слова до іншого, а також від однієї з трьох зазначених синтагматичних площин до іншої. Таким чином, у процесі комп'ютерного набору тексту синтагматична диференційність (зміщення поміж суміжними площинами) та парадигматична диференційність (зміщення від актуальних даностей до віртуальних і назад) насправді діють разом і розчленувати їх ми можемо лише в абстракції.

Конституювання диференційного значення засвідчує по суті зв'язування знаків між собою, навіть якщо ключові компоненти значення цих знаків виявляються елімінованими. Відбувається це внаслідок того, що диференційне значення знаку — це його відмінність від

інших знаків (актуальних чи віртуальних). Саме тому порожній означник здатен семантизуватися, вступаючи навіть у простий диференційний зв'язок з іншим порожнім означником (чи означниками).

Надзвичайно характерні зразки, які вже неможливо категоризувати за допомогою дихотомії прозорість/непрозорість, ми бачимо у магічному семіозисові (тобто у функціонуванні предметів як специфічних знаків у магії), християнських іконах та рецепції кіно. У багатьох випадках здійснення магічних дій та обрядів вплив на об'єкт відбувається через різні види подоб, зображень та інших посередників, які безперечно виконують за таких обставин знакову функцію і є втіленням стосунку гіпермотивованості між знаком та референтом з точки зору суб'єкта, що здійснює таку дію (про специфіку магічного семіозису, що є втіленням низки семантичних помилок, див. [18, р.188-191]. Можливість подібного впливу на об'єкт ґрунтується на переконанні щодо тісної зрошеності знака й референта, їхньої природної причетності одне до одного, внаслідок чого дія над знаком стає дією на відстані над самим об'єктом. Джеймс Джордж Фрезер у цьому контексті говорив про те, що у магії речі впливають одна на одну на відстані завдяки «таємній симпатії» [13, с.21]. У семіотичних термінах це означає, що між знаком та референтом існує жорсткий необхідний зв'язок, коли конкретна дія над об'єктом А необхідно спричиняє конкретний наслідок в об'єкта Б. Природний характер та жорсткість необхідного зв'язку між знаком та референтом у магії передбачають значне скорочення дистанції між цими двома сутностями (йдеться, звісна річ, не про просторову дистанцію, а про невидимий природний зв'язок).

У процесі магічного семіозису найбільш істотним є зв'язок гіпермотивованості, який ми щойно описали. Водночас, конкретні актуалізації магічного семіозису демонструють нам, що вказана гіпермотивованість неодмінно розгортається разом з іншими конститутивними складовими цього процесу. Дж.Дж. Фрезер говорив про два головні різновиди магії — гомеопатичну та контагіозну, добре усвідомлюючи при цьому, що на практиці ці два різновиди постійно перетинаються [13, с.20]. Перший вид ґрунтується на законі схожості: тут подібне породжує подібне, а наслідок схожий на свою причину. Другий вид ґрунтується на законі дотику чи зараження: речі, що торкалися одна одної, продовжують взаємодіяти одна з одною і після припинення контакту. Хоча сам дослідник цього й не пише, але насправді ці два види магії є очевидною реалізацією риторичних регулярностей. Так, гомеопатична магія є нічим іншим як втіленням принципу метафори, а контагіозна магія — принципу метонімії в одних випадках і принципу синекдохи в інших (ми не будемо обговорювати дискусійне для тропології питання щодо стосунків метонімії та синекдохи: чи це один троп, чи два різних). Накладення зазначених риторичних принципів на зв'язок гіпермотивованості породжує ту специфічну своєрідність, яка властива, головним чином, магічному семіозисові та характерній для нього визначальності процесу впливу на щось чи когось, операційній акцентуації. Остання знаменує висунення на передній план конативної функції комунікації, говорячи термінами Романа Якобсона, який досить давно помітив, що магічна функція є нічим іншим, як конативним повідомленням, адресат якого — це відсутня чи нежива «третя особа» [17, р.68].

Для цілей нашого дослідження важливо звернути увагу на те, що знак у межах магічного семіозису має амбівалентний статус, оскільки суб'єкт, який використовує знак з метою впливу на щось, усвідомлює наявність фізичної дистанції між знаком та об'єктом і разом з тим сприймає знак таким чином, неначе він щонайтісніше споріднений з об'єктом, неначе сам знак і є цим об'єктом. Так, у багатьох народів світу вельми поширене переконання в тому, що впливаючи на волосся, нігті, сліди чи речі певної людини, можна вплинути на віддалі й на саму цю людину [13, с.48-57]. Нерідко вважається, що існує магічний зв'язок між одягом та його власником, і все, що відбувається з одягом, станеться і з самим власником. Наприклад, чаклун племені вотжобалук (штат Вікторія, південно-східна Австралія) аби наслати на когось хворобу викрадає у нього накидку зі шкури опосума і повільно смажить її на вогні, внаслідок чого власник накидки неодмінно має захворіти. Цей та інші випадки застосування магії досить складно описувати в термінах прозорість/непрозорість, бо тут дія щодо знака певного референта та концентрування уваги на самому знакові протягом такої дії перетворюються

водночас на дію щодо референта цього знака та на концентрування уваги на самому референтові. Фокусуєтесь на знакові, що магічно заміщує відсутній об'єкт, агент магічного семіозису фокусується одночасно й на його об'єктові, оскільки між знаком та референтом існує невидимий природний зв'язок, який і створює підстави для амбівалентного статусу знаків, референти яких одночасно і «тут», і «поза».

З перспективи опозиції прозорість/непрозорість гіпермотивовані знаки мають парадоксальний характер: у магії дія над означником таких знаків є автоматичною дією над референтом, а ось у християнських іконах ефект близької зрощеності знака й референта виявляється дещо інакше. Традиційно вважається, що зображення на іконах володіють *енергією архетипу* [2, с.60-61; 11, с.226], що Христос, Богородиця чи будь-яка свята особа реально присутні у зображенні. Саме тому віруючі так молитовно й шанобливо ставляться до ікон, а деякі ікони навіть визнаються нерукотворними, тобто створеними не людиною. Саме через це ікони здатні творити різноманітні чудеса, лікувати хворих, захищати міста, армії та окремих людей. Навіть матеріал, з якого зроблена ікона, вважали священним і також наділеним божественною енергією. Не випадково віруючі ще у Візантії нерідко зішкрібали фарбу з ікон, розмішували її з вином чи водою і використовували такий напій як ліки [2, с.60].

Вочевидь у сприйнятті ікон віруючими маємо ситуацію, коли святі особи водночас належать вищому світові божественних сутностей і разом з тим буквально присутні в іконах. Внаслідок прихованої присутності референта у самому знакові рецепцію ікон віруючими неможливо категоризувати ані в термінах референційної прозорості, ані в термінах референційної непрозорості, оскільки дихотомія прозорість/непрозорість є валідною лише для тих знаків, які наділені більшим чи меншим розривом (дистанцією) щодо референтів.

Ось це враження відсутності дистанції між знаком та референційною дійсністю також властиве рецепції кіно, яка завдяки цьому є досить близькою до специфіки організації магічного семіозису та сприйняття різноманітних релігійних символів, зокрема й православних ікон. Добре відомо, що кінофільм завдяки низці характерних засобів (рухливість самого зображення, рухливість камери, крупні плани, невидимий монтаж, об'ємний звук і т.д.) створює у глядача сильне враження ефекту реальності, враження присутності при перебігові справжніх подій. З точки зору глядача наявною є редукція віддалі між фільмічними означниками та їхніми референтами. Останні сприймаються таким чином, неначе вони присутні у кінозображенні, неначе кінообрази і є самими референтами. Щоправда, різні вчені по-різному намагалися пояснити притаманну рецепції кіно інтенсивну ілюзію реальності та високий ступінь емпатії та психічної участі з боку глядачів. Зокрема, Крістіан Метц та Юрій Лотман, протиставляючи свідомість та чуттєвість, вважали, що розуміючи свідомістю ірреальність подій у фільмі, емоційно ми ставимося до них як до справжніх [5, с.295-306]. Та якою б не була природа і походження фільмічної ілюзії реальності, у будь-якому разі вона має амбівалентний характер, оскільки пов'язана з тією ж самою двозначністю, яка притаманна і магічному семіозисові, і сприйняттю віруючими ікон: референт неначе наявний тут — у самому знакові, і водночас він десь там — поза знаком. Отож рецепцію кіно також не так вже й просто вкласти в прокрустове ложе дихотомії прозорість/непрозорість.

З певної точки зору може виявитися, що тематизована нами амбівалентність і пов'язана з нею неможливість оперування категоріями прозорість/непрозорість властиві не лише окремим вказаним феноменам, а візуальному сприйняттю зображень загалом. Це стає очевидним, якщо ретельно проаналізувати міркування Рудольфа Арнхейма.

Р.Арнхейм пригадує надзвичайно цікавий випадок з американськими індіанцями, котрі звинувачували білих учених у голоді індіанців, бо ті вчені, замалювавши бізонів, «забрали» їх у такий спосіб на сторінки своїх записних книг: «Тим самим індіанці, спираючись на перцептивну подібність, ототожнили об'єкт з його образом. Вони не намагалися вбити бізона у книзі і з'їсти його, не намагалися зробити з малюнків якийсь магічний «символ»: бізони були весь час і реальними, і нереальними істотами» [1, с.123]. Наведена ситуація яскраво демонструє не якийсь окремий спосіб візуального сприйняття в індіанців, а типову часткове ототожнення образу з його референтом, яке актуалізується незалежно від різних категорій людей і незалежно

від того, чи ми бачимо образ на фотографії, у кіно, у сні, на картині чи деінде. Р.Арнхейм з позицій гештальт-психології по-своєму пояснив підстави загальнопоширеності часткового ототожнення, бо з його точки зору ми початково сприймаємо найбільш характерні риси структури предмета (тобто певний «гештальт» предмета, дещо ціле), а другорядні деталі з'являються тільки в процесі подальшого сприйняття предмета. Тож немає нічого дивного в тому, що ми навіть погану копію сприймаємо певною мірою як оригінал, нівелюючи в багато чому кричущі відмінності.

У своїх міркуваннях Р.Арнхейм чітко вказує на те, що часткове ототожнення зображення з реальним об'єктом є радше правилом для візуального сприйняття, аніж винятком [1, с.123]. Фактично будь-які зображення ми сприймаємо більшою чи меншою мірою як саме «буття» речей. І дитина, яка грається з палицею неначе з лялькою, аж ніяк не є, на думку Р.Арнхейма, жертвою ілюзії, оскільки насправді немає нічого дивного у тому, що предмет є водночас і шматком дерева, і зображенням людини.

Таким чином, підбиваючи підсумки сказаного, можна стверджувати, що дихотомія прозорість/непрозорість знаків має обмежений характер застосування в плані опису специфіки сприйняття та інтерпретації знакових феноменів. Поняття «прозорість» та «непрозорість» придатні для аналізу лише певної частини актів інтерпретації знаків, в інших випадках знаменуючи неспроможність передати складність та поліаспектність процесу інтерпретації. Дихотомія прозорість/непрозорість знаків постійно наштовхується на свої межі, виявляючи свою проблематичність стосовно категоризації низки знакових феноменів. Випадки комп'ютерного набору тексту, магічного семіозису, сприйняття віруючими християнських ікон та рецепції кіно цілком очевидно не піддаються описові за допомогою понять «прозорість» та «непрозорість» (і того змісту, що традиційно вкладався в них у семіотиці). Можливо, опозиція прозорість/непрозорість знаків є в цілому нерелевантною для опису специфіки візуального сприйняття зображень загалом. Щоправда, цей аспект, безперечно, вимагає більш ретельного дослідження.

Література

1. *Арнхейм Р.* Искусство и визуальное восприятие. — М., 1974.
2. *Бычков В.* Византийская эстетика. Теоретические проблемы. — М., 1977.
3. *Горелов И.* Избранные труды по психолингвистике. — М., 2003.
4. *Гуссерль Э.* Собрание сочинений. Т.3 (1). Логические исследования. Т.П. — М., 2001.
5. *Лотман Ю.* Семиотика кино и проблемы киноэстетики // Лотман Ю.М. Об искусстве. — Санкт-Петербург, 2000. — С.287-372.
6. *Рубинштейн С.* Основы общей психологии. — Санкт-Петербург, 1999.
7. *Сартр Ж.-П.* Что такое литература? — Санкт-Петербург, 2000.
8. Семиотика: Антология. — М., Екатеринбург, 2001.
9. *Тодоров Ц.* Понятие литературы // Семиотика: Антология. — М., Екатеринбург, 2001. — С.376-391.
10. *Тодоров Ц.* Теории символа. — М., 1998.
11. *Успенский Б.* Семиотика иконы // Успенский Б. Семиотика искусства. — М., 1995. — С.219-294.
12. *Фейерабенд П.* Против методологического принуждения // Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. — М., 1986. — С.125-466.
13. *Фрэзер Д. Д.* Золотая ветвь: Исследования магии и религии. — М., 1983.
14. *Шафф А.* Введение в семантику. — М., 1963.
15. *Boguslawski A.* A note on the transparency of signs // A Semiotic Landscape / Edited by S. Chatman, U. Eco, J.-M. Klinkenberg. — Paris, New York: Mouton Publishers, The Hague, 1979. — P.262-264.
16. *Cherry C.* On Human Communication: A Review, a Survey, and a Criticism. — Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press, 1978.
17. *Jacobson R.* Linguistics and poetics // Jacobson R. Language in Literature. — Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 1987. — P.62-94.
18. *Nyth W.* Handbook of Semiotics. — Bloomington: Indiana University Press, 1990.
19. *Zuber R.* Sign transparency and performatives // A Semiotic Landscape / Edited by S. Chatman, U. Eco, J.-M. Klinkenberg. — Paris, New York: Mouton Publishers, The Hague, 1979. — P.576-582.

Надійшла до редакції 15.01.2006 р.